

Исидора Ана СТАМБОЛИЋ

isidora.ana@gmail.com

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ XIX И XX ВЕКА САГЛЕДАНА ОЧИМА БЕЛОГ АНЂЕЛА

Институт за књижевност
и уметност, Београд

(Милан Громовић. *Рашке очи српске књижевности*.
Средњовековна естетика у српској књижевности XIX и XX века.
Нови Сад: Академска књига, 2025, 424 стр.)

Књига *Рашке очи српске књижевности* аутора Милана Громовића открива просторе иновативног тумачења и схватања српске књижевности XIX и XX века проналазећи у њој естетику средњовековне књижевне традиције.

Проучавање византијских и средњовековних утицаја на модерну српску књижевност представља изазован подухват, који укључује методолошке, термилошке и теоријске специфичности. Књижевно-историјски приступ значају односа византијске / средњовековне традиције и модерне књижевности мењао се кроз време. У својој *Историји нове српске књижевности* (1912) Јован Скерлић одрицао је постојање литерарних квалитета, као и било какве стваралачке везе између старе и нове књижевности, свдећи је пре свега на писменост. Стару српску, средњовековну књижевност Скерлић је посматрао као готово искључиво црквену, коју су „црквени људи у црквеним идејама писали за црквену употребу и за црквене читаоце“ (Скерлић 1997: 19), те, према томе, она није могла бити од утицаја ни на једну књижевност новог, световног доба.

Овакав приступ, иако је оставио снажан траг на поимање српске средњовековне књижевности и на њен значај у историји српске књижевности, временом се мењао. Дошло је до промене приступа и нових схватања значаја српске средњовековне писане традиције, какав су афирмисали Димитрије Богдановић, Ђорђе Сп. Радојичић, Ђорђе Трифуновић, и други савремени медијевисти који су, између осталог, истицали важност концепта духовног континуитета и значај статуса византијске и средњовековне српске традиције.

Марко Радуловић, савремени књижевни историчар, сматра да је опште трагање за заборављеним традицијама, у модернизму, српским послератним песницима послужило да оживе скрајнуту традицију сопствене књижевности. Ипак, према његовом мишљењу, то настојање никада није било везано само за један поетички оквир, већ је увек тежило да прерасте у шири културолошки програм, додирујући се често са главним тенденцијама медијевистике тога доба. Тако су песници, поред песама са мотивима, структурним и стилским елементима средњовековне књижевности, истовремено радили и на антологијама, писали есеје или учествовали у издавању и приређивању средњовековних текстова. Стога Радуловић истиче да друга половина XX века представља редак и срећан сусрет филолошких открића и напора са песничким преокупацијама и усмерењима. Управо тај сусрет представљао је борбу за осветљавање оног слоја сопствене традиције који је био недовољно истражен, али за који се непогрешиво осећало да крије важне одговоре на кључна питања српске књижевности (видети: Marko Radulović /2020/. „Problemi poetičke reaktuelizacije srednjovekovnog nasleđa u posleratnom modernizmu“. *Savremeno srpsko pesništvo i novo srednjovekovlje: vizantijske teme i motivi*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 147).

Интересовање за феномен повезивања модерне књижевности са византијским и средњовековним књижевним наслеђем присутан је у научној јавности, што се да видети у раду З. Глушчевића, М. Радуловића, Д. Бошковића, Ј. Младеновић, И. Плаовић, И. Шпадијер, Р. Кордића, Р. Микића, С. Томин, Ј. Марићевић и др. Свеобухватно речено, истраживања се спроводе анализама општег односа према византијском и средњовековном наслеђу код одређених песника (посебно код Ивана В. Лалића), али и у одређеним кружоцима или уопште епохама.

Књигом *Рашке очи српске књижевности* пак, дат је готово свеобухватан, временски широко постављен преглед веза књижевности XIX и XX са „старом традицијом“ кроз разумевање њених посебности и тумачење њихове реинтерпретације код модерних писаца. Уочавајући интертекстуалне везе песама Атанасија Стојковића, Милована Видаковића, Никанора Грујића, Кузмана Станића, Растка Петровића, Бранка В. Радичевића, Ивана В. Лалића, Шпире Матијевића, Злате Коцић, Милосава Тешића, Слободана Ракитића, Светислава Мандића и Милорада Павића и библијске, византијске и средњовековне писане традиције, аутор сугерише нова тумачења њихових поетика. Самим насловом књиге упућује се на континуитет који одолева времену и подразумева продуховљено тумачење и поимање хришћанске цивилизације. Њен утицај на модерно књижевно стваралаштво захтева посебно познавање, тумачење и пажњу. Уз то, истиче се и синкретичитет уметности, посебно умет-

ности слике и уметности речи. Епитет *рашке* у наслову упућује на средњовековну област, на традицију Немањића, али и на византијску уметност, фрескосликарство и његову дубоку симболику. Сједињујући, у наслову и поднаслову, мотив византијско-средњовековног наслеђа и темпоралну одредницу епоха – XIX и XX век, аутор имплицира идејну концепцију која је спроведена кроз целокупно тумачење дела поменутих песника и епоха.

У том духу конципирана је и структура књиге – подељена је на поглавља са одредницама које су делови ока: мрежњача, видно поље, жута мрља и стакласто тело. Уколико обратимо пажњу на функције тих делова ока у формирању слике у мозгу, откривамо пишчеву намеру да одреди значај одређеног *йоїлега* (аспекта) на књижевне појаве, као и схватање правог значења поетских *слика*.

Прво поглавље књиге, „Певање и мит – мрежњача“, интерпретира значај поимања мита кроз разумевање његове функције у контексту митопоетике, језичке одређености, естетике и семантике. Мрежњача као део биолошког, телесног ока има кључну улогу у стварању вида, при чему аутор наглашава да ће на књижевност гледати кроз мрежњачу Белог анђела из Милешеве, чиме одређује своју перспективу у приступању анализи дела. У овом поглављу разматра се ново схватање улоге мита и његовог значаја за књижевно стваралаштво. Проблематизује се утицај „стarih“ митова, њихова реинтерпретација и, можемо слободно рећи, апокрифно писање нових. Проблематизована је потреба за реактуелизацијом и реконструкцијом одређених устаљених, „наслеђених“ митских представа у песништву, те закључено да су песници попут Ивана В. Лалића, Миодрага Павловића, Милосава Тешића, Слободана Костића, Слободана Ракитића и Светислава Мандића имали јасан песнички став према миту, близак потреби ревитализације прошлости – наравно, са нових ирационалних полазишта. Аутор је кроз примере одређених песника (попут Ивана В. Лалића, Милосава Тешића, Миодрага Павловића и др.) демонстрирао поетске митологије у језику, кроз разматрање формирања сложених језичких композиција у њиховом стваралаштву. Уочени су елементи античке естетике и кинеског таоизма, као и изразит значај симболике боја, која се такође неретко ослањала на византијско и средњовековно наслеђе, бивајући повезана значајем њихове симболичности. Посебну вертикалу певања аутор уочава у стваралаштву Милорада Павића, који и сам аутопоетички проблематизује свој однос према „старој“ културној баштини, при чему М. Громовић даје детаљна тумачења, демонстрирајући своје широко познавање поетичких начела различитих епоха које је Павић као писац имао обичај да сублимира у своме песништву.

Кроз мрежњачу Белог анђела, упијајући светлост византијске и средњовековне српске традиције, аутор је у овом поглављу ус-

пео да систематично представи обимну грађу и одреди је у односу према антици, српском средњовековљу и библијској традицији.

У другом поглављу, „Рашке очи – видно поље“, проблематизована су и контекстуализована стална места која су била заступљена у средњовековној традицији. Приказано је колико су на посебан начин одређена стална места, преузета и обрађена од писаца XIX века, попут рајских предела или Богородичине представе – оно што улази у јасно видно поље као стално присутно. Театокошки мотиви посматрани су дијахронијски, уз предочавање вишевековних интертекстуалних веза, од Јована Дамаскина до Лазе Костића. При томе, аутор се није задовољавао само уочавањем одређених семантичких аналогичности, већ је инсистирао и на указивању на важност форме и њене функције у модерним песничким обрадама сталних места византијске и српске средњовековне традиције. У томе маниру посебно је тематизован значај дефинисања поетске молитве, уз праћење дијахронијског развоја овога жанра и истицање његовог значаја за српске књижевне епохе XIX и XX века.

У овом поглављу у видно поље тумачења улазе и ликови и рад Никанора Грујића и Ненада Грујичића, који доприносе формирању и тумачењу одређених књижевних структура и поимања митопоетских елемената у српској књижевности њиховог времена. Као специфичност поглавља, а у вези са значењем појма видног поља као простора који се сагледава, израња и тумачење одреднице *locus aeternus*. Детаљно су сагледавани и тумачени топоними у компаративној анализи поезије Бранка Радичевића и Бранка В. Радичевића, чиме је истакнут значај метафоризације простора у њиховим делима.

У поглављу које је насловљено „Рашке очи XX века – жута мрља“, већ у поднасловима издвајају се мотиви Косово, Византија, Рашка, крајпуташа, квадрифоре. У контексту биолошке функције жуте мрље, која представља централни део мрежњаче ока и даје најпрецизнији вид, симболички се сугерише да се управо у овоме поглављу налази суштинско одгонетање значаја нераскидивих текстуалних и традицијских веза песништва XX века са српским средњовековљем. Као што жута мрља изоштрава поглед и омогућава јасно читање текста, тако се само уз детаљну анализу мотива (посебно оних истакнутих) и жанрова средњовековне књижевности, њихове реинтерпретације и читавања у нове, модерне токове српске књижевности, она може исправно тумачити. Оштећење жуте мрље не доводи до потпуног слепила, али знатно нарушава централни вид, и даје непотпуну слику. Слично томе, занемаривање значаја наслеђа византијске и средњовековне српске књижевности за српску књижевност XX века доводи до непотпуног разумевања семантичке вишезначности и продуховљености њених истакнутих представника. Стога је мотив Косова, који пред-

ставља својеврстан камен-темељац у разумевању српске историје и културе уопште, као *ferminum temporis* и као елемент који у себи спаја историјско, митско и сакрално (о чему аутор пише у више наврата), први ког се аутор дотиче и сагледава у поезији Растка Петровића. Анализом *Косовских сонета* Громовић представља поетичку хронологију: Косово-историја, Косово-мит и Косово-молитва, кроз коју потврђује допринос у одржавању континуитета грађења сложене песничке митске слике Косова, која не стаје ни у XX веку.

Даље, трагајући за потврдама иманентно-поетичког јединства баштине и поетике, аутор посебну пажњу поклања анализи рада Бранка В. Радичевића о значају и симболици српских сеоских споменика и крајпуташа, при чему је посебна пажња усмерена пре свега на његов есејистички рад на томе пољу. Полазећи од оваквог приступа Громовић изналази и маркира елементе културолошког значаја посмртног ритуала и гробног обележја у поимању крајпуташа. При томе аутор закључује: ма колико да крајпуташа одражавају својеврстан хришћански однос према загробном животу, они у својој симболичкој вредности чувају и дубље сегменте колективног памћења, који су нехришћански, пагански (условно антички, о чему аутор посебно пише), те манифестују јединствену вредност и подупиру тежњу Бранка В. Радичевића да разоткрива логос смрти као митски и пословични.

Тема српског средњовековља и византијског наслеђа највише долази до изражаја у одељку са поднасловом „ВИЗАНТИЈА–РАШКА–СРБИЈА“, у ком аутор пажњу поклања стваралаштву Ивана В. Лалића, непревазиђеном магу реинтерпретација и ревитализација византијско-средњовековних мотива, али и жанрова. Анализом песничког богатог поетског дијалога са баштином византијске и старе српске књижевности Громовић настоји да истакне његов јасан однос према историји и миту, али и коришћење њихових благодати за сопствена песничка остварења. Он истиче Лалићеву повезаност са историјом Србије, али и Византије (митске и историјске), и његово допевавање те историје кроз директне анализе песама „1804“, „Рашка“ и „Плава гробница“. Избор анализираних песама одређен је према њиховом значају за демонстрацију временске позиције у Лалићевој поезији. Аутор тако уочава и наглашава да се у Лалићевим песмама о Србији користе три категорије времена – време историјских преврата, митско безвремење и временски расцеп, и да управо из њих проистичу поетичко-естетичка начела дијалогичност, аналогичност и хетерохроничност. Мотив Србије тако бива естетизован, представљен као метафора перманентног постојања, егзистенција која траје.

Аутор је нашао за сходно да истакне и чињеницу да су византијско-српска прожимања утицала на Ивана В. Лалића и у његовом

неговању песничког звучања и посебне пажње посвећене мелодији језика, те настоји да укаже на основна начела неговања хармоније звучности језика у византијској традицији, посебно издвајајући стваралаштво Касије Константинопољске, и аналогним истраживањем Лалићевог односа према слојевима звучања сопственог песништва. У химнама и молитвама, као песничким врстама византијске писане раскоши са дугом традицијом, Иван В. Лалић проналази свој религиозни глас, који је посебно анализиран кроз његове песме „Концерт византијске музике“ и „Шапат Јована Дамаскина“.

Ослањајући се на имагинарни византијски циклус песама Ивана В. Лалића, који је дефинисао проф. др Александар Јовановић („У знаку Мнемосине – Лалић и Византија“, у: Иван В. Лалић, *Верни одсућном њрволику: Три византијска круја*), а чија је методологија таквог приступа прихваћена у научној јавности, запажена и анализирана (видети радове Бојане Стојановић Пантовић, као и Радивоја Микића), Громовић приступа анализи самога циклуса. Посматрајући јасно дефинисану грађу уочава посебан значај молитве, поетске молитве, као посебне песничке врсте коју песник негује, а чија ће сложена и вишеслојна семантика бити изложена у контексту византијске традиције и њенога васкрсења. Кроз разматрања и расветљавање симболике антонимних мотива светлости-мрака, видљивог-невидљивог, историјског-митског, хришћанског-паганског, покрета-непомичности, аутор подвлачи да је Византија у посебном, специфичном културном коду песништва Ивана В. Лалића добила статус бесмртности, који је проишао из њене првобитне деконструкције и потоње конструкције кроз химне и молитве. При томе, као посебна антропоморфизована поетска слика Византије провлачи се и мотив Богородице, која представља својеврстан подсетник на жртву, али и наду, чуда и утеху. Њена свеprisутност у анализираним молитвама и химнама, кроз поетске приказе и позивање на њене ликовне портрете, попут Тројеручице, ствара атмосферу продуховљености и у подсвест неопозиво призива слику која сажима Јована Дамаскина, Хиландар, Лазу Костића и Ивана В. Лалића у једно. Аутор на крају утврђује несумњиво постојање историјске, митске и библијске Византије, од којих је трећа најзаступљенија у посматраном песништву Ивана В. Лалића. Понуђеним херменеутичким тумачењима дат је фонд мотива без којих је немогуће формирати јасну слику о стваралаштву поменутих песника, али и о значају „стариx“ традиција за модерно песништво.

Последње поглавље књиге насловљено је „Теопоетички обзори – стакласто тело“, и сугерише правац Громовићевог даљег трагања за естетиком средњег века. И овде се, као и у претходним поглављима, морамо осврнути на метафоричко значење одред-

нице дела ока при самом насловљавању поглавља, чиме се, како претпостављамо, сугерише одређен значај самога поглавља за књижевну целину. Наиме, стакласто тело је провидна маса која испуњава унутрашњост ока, дајући му *облик* и обезбеђујући да светло доспе до мрежњаче. Говорећи о теопоетици, односно о одређеним уметничким назорима теолошких појмова који испуњају садржај византијског, српског средњовековног, али и делова модерног песништва XIX и XX века, аутор даје *облик* свеукупном садржају свога истраживања јер одређује координате његовог усмеравања. Цитат Слободана Ракитића у уводу у поглавље усмерава нас на схватање новог песничког приступа теолошким, религиозним мотивима, који су неретко узимани као окамењена формула са јасно дефинисаним вредностима и значењима. Те вредности, како истраживање сугерише, са песницима попут самог Ракитића, реконструишу се и поново читавају у нове кодове. Мотив анђела, као мотив библијске старине, добиће сагледавање у својој конструкцији и деконструкцији од библијског текста, преко српских средњовековних читавања код Доментијана, Димитрија Кантакузина, преко Јеротеја Рачанина и Гаврила Стефановића Венцловића, до Војислава Илића и српских романтичара Лазе Костића, Јована Јовановића Змаја, као и модерниста Јована Дучића и Момчила Настасијевића, да би се посебно формулисао у песништву Ивана В. Лалића и Бранка Миљковића. Уз неизоставно дефинисање утицаја патристичког учења и исихастичке духовне традиције, Громовић даје тумачења појава протејског анђела, крипто анђела и анђела смрти у Ракитићевој поезији, песмотворно и сликотворно оживљавање и реконструкцију српске средњовековне традиције, што демонстрира на примерима поезије Светислава Мандића, а поезију Шпире Матијевића сагледава кроз византијску трифору, уочавајући сложеност мотива смрти, љубави и молитве.

Поглавље затвара разматрањем дела Злате Коцић, које је интерпретативно повезано са византијском естетиком – путем форме, тема и мотива, али и песничких слика које су на првом месту врло визуелне и комуницирају са иконографско-значењским слојем фреске. Смештајући разматрања патристичких и исихастичких мотива у стакласто тело свога рада, Милан Громовић још једном указује на нужност и неопходност дубинског познавања вишевековних традиција зарад разумевања модерних песничких достигнућа и остварења, која свој садржај и облик неретко црпе управо из теопоетичког стакластог тела, али и византијске и српске средњовековне традиције.

Овом књигом аутор истиче могуће упоришне тачке песничког идентитета српских писаца XIX и XX века, и њихове тежње да припадају књижевној традицији која за камен-темељац има

византијско и српско средњовековно наслеђе. У читавом делу рефлектује се истанчан сензибилитет за мотиве средњовековне старине, познавање њиховог изворишта и уочавање њихове примене у новим песничким кодовима. Истичући нераскидиве везе модерне српске књижевности са библијском, византијском и српском средњовековном традицијом, аутор нуди јединствен поглед на српску књижевност XIX и XX века, поглед виђен рашким очима Белог анђела.